

УДК 581.524.1

Юрій Скляр
Вікторія Скляр

Створення нових територій природно-заповідного фонду як важливий складник розбудови структурних елементів екомережі поліської частини Сумської області

Надано інформацію про три проєктовані об'єкти природно-заповідного фонду поліської частини Сумської області. Для зазначених територій проведений аналіз стану природних комплексів та їхньої соціологічної цін-

© Скляр Ю., Скляр В., 2014

ності. Запропоновано категорію, тип, назви та природоохоронний режим проєктованих природно-заповідних об'єктів. Визначено їхню значущість та місце в розбудові екомережі Полісся Сумщини.

Ключові слова: природно-заповідний фонд, екомережа, біорізноманіття, охорона екосистем.

Постановка наукової проблеми та її значення. Розбудова екомережі України починається з розбудови її місцевих та регіональних елементів. У зв'язку з постійним посиленням антропогенного тиску на навколишнє природне середовище питання щодо створення екомережі, оптимізації функціонування об'єктів та територій природно-заповідного фонду (ПЗФ) потребують постійної уваги з боку державних органів влади, місцевого самоврядування, наукової спільноти та громадськості. Однак відсутність механізму для офіційного включення територій до переліків об'єктів екомережі України (до цього часу не виконана вимога частини другої статті 17 Закону України «Про екологічну мережу України») суттєво ускладнює формування екомережі з чітко визначеними розмірами та природоохоронними режимами всіх її елементів. Водночас науковці, які працюють над проблемами збереження довкілля, вже розробили проєкти та програми створення екомереж різного рангу [2; 7; 8; 10; 21 та ін.]. Найбільш дієвим засобом збереження природних територій, які за всіма параметрами відповідають вимогам щодо включення до складу екомережі, є надання їм статусу об'єктів ПЗФ різних категорій та значення.

Це актуально і для Сумської області, в межах якої проходить два національні природні екокоридори – Галицько-Слобожанський та Поліський. Незважаючи на досить велику кількість природно-заповідних об'єктів (на 01.09.2014 р. їх налічується 261), Сумщина, особливо в її поліській частині, ще має значний потенціал для збільшення кількості об'єктів і площі ПЗФ.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Роботи щодо розбудови регіональної екомережі проводяться на Сумщині вже тривалий час [3; 17]. У тісній співпраці науковців Сумського національного аграрного університету, Сумського державного педогогічного університету ім. А. С. Макаренка, Інституту ботаніки НАН України ім. М. Г. Холодного та наукового центру прикладних екологічних досліджень Сумського державного університету проведено багато польових обстежень територій, перспективних для заповідання. За результатами цих досліджень уже оголошено та підготовлено матеріали для оголошення багатьох нових об'єктів ПЗФ [6; 12; 13; 15; 20]. Незважаючи на певні досягнення (загальна площа об'єктів ПЗФ Сумщини – понад 176,5 тис. га, що становить 7,4 % площі області), важливим залишається вирішення питань щодо збільшення широтно-зональної репрезентативності мережі заповідних об'єктів, оптимізації розміру та форми заповідних територій [5; 14]. Крім того, необхідно продовжувати роботу зі структуризації створюваної екомережі області та підсилення її елементів територіями з визначеним природоохоронним статусом та режимами охорони.

Мета статті – проаналізувати стан природних комплексів і екологічну цінність деяких територій, перспективних для заповідання, та визначити їхню значущість в аспекті розвитку структурних елементів екомережі поліської частини Сумської області.

Завдання дослідження: вивчити сучасний видовий склад флори та стан рослинності проєктованих заказників «Пигарівський», «Журавлеве», «Чемеричне», визначити орієнтовну площу об'єктів та запропонувати природоохоронний режим майбутніх заказників.

Матеріали й методи. В основу публікації покладені результати досліджень, які здійснювалися в поліській частині Сумської області протягом 2006–2012 рр. Відповідно до фізико-географічного районування охоплена дослідження територія відповідає Середньодеснянсько-Нижньошосткинському району, області Новгород-Сіверського Полісся зони мішаних лісів Східноєвропейської рівнини [18]. За геоботанічним районуванням належить до Шосткинського району Чернігівсько-Новгород-Сіверського округу Поліської підпровінції Східноєвропейської провінції Європейської широколистяно-лісової області [1].

Виявлення територій, перспективних щодо надання їм природоохоронного статусу, а також оцінку стану їхнього біорізноманіття здійснювали за допомогою загальноприйнятих геоботанічних методів [9]. Для ряду видів, які належать до едіфікаторних, ценозоутворювальних або рідкісних, були застосовані популяційні дослідження, які супроводжувалися визначенням онтогенетичної та віталітетної структури, а також щільності особин у межах популяційних полів. Ці характеристики встановлювалися з використанням класичних методик популяційного аналізу [4].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У межах поліської частини Сумської області природоохоронний статус доцільно надати природним

комплексам, розміщеним на площі близько 10 га поблизу с. Пигарівки Середино-Будського району вздовж одного з витоків, що формують річку Свигу. Цій території притаманна чітко виражена мозаїчність рослинного покриву внаслідок чергування підвищених (сухіших) ділянок та знижень (більш вологих). На підвищених територіях домінує *Nardus stricta* L. (проективне покриття 65–70 %). Тут також ростуть *Deschampsia cespitosa* (L.) P. Beauv. (покриття 2–3 %), *Briza media* L. (0,5–1 %). Поодинокі трапляються *Dactylis glomerata* L., *Prunella vulgaris* L., *Achillea millefolium* L., *Trifolium pratense* L.

На таких ділянках виявлено *Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo. Однак популяційна щільність рослин цього виду є низькою ($0,3 \pm 0,08$ шт./м²). Популяція *Dactylorhiza fuchsii* неповна за онтогенетичною структурою: у ній відсутні проростки та ювенільні особини. Найбільшу питому вагу (53,1 %) мають генеративні рослини. За віталітетною структурою популяція належить до категорії депресивних ($Q = 0,13$). Відповідно, на 73,9 % вона сформована з рослин найнижчого (класу «с») рівня життєвості (віталітету).

На зниженнях домінує *Deschampsia cespitosa* (проективне покриття 65–70 %). Менше тут представлені *Rumex confertus* Willd., *Lysimachia vulgaris* L., *Lythrum virgatum* L., *Filipendula denudata* (J. Presl & C. Presl) Fritsch, *Carex acutiformis* Ehrh., *Juncus effusus* L., *Dactylis glomerata*, *Equisetum arvense* L., *Scutellaria galericulata* L., *Geum rivale* L., *Galium palustre* L., *Ranunculus acris* L., *Achillea millefolium*, *Plantago lanceolata* L., *Potentilla anserina* L. Проективне покриття кожного з цих видів варіює від 0,5 до 2 %. Поодинокі трапляються особини *Veratrum lobelianum* Bernh. та купини *Carex appropinquata* Schumacher.

На таких ділянках торф'янистих луків виявлено ценопопуляції *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo та *Dactylorhiza fuchsii*. Останній вид більш поширений. Щільність його особин становить $0,9 \pm 0,11$ шт./м², а на окремих ділянках зростає до 7 шт./м². Рослини мають великі розміри (їх висота сягає 60–65 см) і, відповідно, високий віталітет, а популяція, будучи повною за онтогенетичною структурою, належить до категорії процвітаючих ($Q = 0,34$).

У прирусловій частині заплави рівень зволоження території суттєво зростає і відбуваються закономірні зміни рослинності в напрямі зростання питомої ваги гідрофільних видів. Уздовж русла мозаїчно чергуються ділянки з домінуванням *Carex elata* All., *Typha latifolia* L., *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud., *Glyceria maxima* (Hartm.) Holmb. та *Glyceria fluitans* (L.) R. Br., *Phalaroides arundinacea* (L.) Rauschert, *Equisetum fluviatile* L. Тут також ростуть такі цінні лікарські рослини, як *Menyanthes trifoliata* L., *Comarum palustre* L., *Calla palustris* L. Остання з них внесена до Переліку видів рослин, тварин і грибів, що підлягають особливій охороні на території Сумської області, тобто є регіонально рідкісною.

На окремих ділянках русло річки розширюється до 5–10 м. Тут починається активне його заростання повітряно-водними та типовими водними рослинами: біля берега росте *Oenanthe aquatica* (L.) Poir., глибше наявні *Elodea canadensis* Michx. (проективне покриття 55 %), *Lemna trisulca* L. (проективне покриття 0,5 %), *Lemna minor* L. (проективне покриття 3 %) та *Potamogeton natans* L. (поодинокі особини, з невисокою життєвістю). Останній вид досить рідко трапляється в поліській частині Сумської області.

У зв'язку з тим, що в межах території, охарактеризованої вище, представлені природні комплекси, типові для заплави малих річок Полісся, а також із наявністю тут видів рослин, занесених до Червоної книги України (*Dactylorhiza incarnata* та *Dactylorhiza fuchsii*) [19], регіонально рідкісного виду (*Calla palustris*) [11], рідкісного для півночі Сумщини виду водних рослин (*Potamogeton natans*) [16], зважаючи на необхідність збереження малих річок і особливо їх витоків, стабілізації водного режиму річок та покращення якості води, вважаємо за доцільне створити тут ботанічний заказник місцевого значення «Пигарівський».

Ще одна територія, важлива в аспекті збереження біорізноманіття, належить до Уралівської сільської ради Середино-Будського району, на схід та південний схід від східної околиці с. Уралове. Це досить компактна за формою природна територія на депресивному зниженні серед орних земель приводороздільної частини плато річок Свиги і Бичихи з пересихаючим водотоком, що дає початок лівому притоку р. Свиги – малій річці Маківка. З ландшафтного погляду це моренно-зандрова горбиста рівнина з дерново-середньопідзолистими ґрунтами. Площа об'єкта – близько 250 га, які належать до земель державної власності (землі запасу та ділянки лісів у постійному користуванні ДП

«Середино-Будський агролісгосп»). Тут наявні такі типи рослинності: лучна (близько 90 % площі), болотна (5 %), лісова (4 %), водна та прибережно-водна (1 %).

Спостерігається чітка зміна флористичного складу фітоценозів залежно від мікрорельєфу. Підвищені ділянки зайняті *Phleum pratense* L., *Poa pratensis* L., *Rumex confertus*, *Beckmannia eruciformis* (L.) Host, *Trifolium repens* L.

На знижених ділянках здебільшого представлені монодомінантні угруповання з *Typha latifolia*, рідше з *Iris pseudacorus* L., *Agrostis stolonifera* L., *Carex acutiformis*, *Eriophorum vaginatum* L. та *Eriophorum polystachyon* L. Крім названих вище домінантів трапляються *Carex leporina* L. та *Carex vulpina* L., *Juncus inflexus* L., *Juncus compressus* Jacq. та *Juncus conglomeratus* L., *Potentilla anserina*, *Galium palustre*.

У межах вологіших територій виявлено *Dactylorhiza fuchsii*. Цій ценопопуляції притаманна досить висока щільність особин ($1,2 \pm 0,07$ шт./м²) та повна онтогенетична структура, у складі якої найбільшу частку (57,2 %) становлять генеративні рослини. Вони мають досить великі розміри (зокрема, їх висота досягає 65–70 см). За віталітетною структурою ценопопуляція належить до категорії процвітаючих ($Q = 0,38$) і вирізняється значною (42,1 %) часткою особин найвищої (класу «а») життєвості.

У межах території, що характеризується, є також водоймище, яке досить активно заростає макрофітами. У ньому виявлено угруповання, у складі якого співдомінантами є *Stratiotes aloides* L. та *Utricularia vulgaris* L. Біля берега росте *Hottonia palustris* L. У безпосередній близькості до водойми виявлено куртини *Menyanthes trifoliata*, *Comarum palustre*, *Calla palustris*.

З огляду на те, що на цій території представлені типові, мало змінені природні комплекси Полісся, бере початок одна з малих річок, а також наявні популяції видів, один з яких занесено до Червоної книги України (*Dactylorhiza fuchsii*) і два до Переліку видів рослин, тварин і грибів, що підлягають особливій охороні на території Сумської області (*Utricularia vulgaris*, *Calla palustris*), та враховуючи місцеву назву урочища, пропонуємо створити тут ботанічний заказник місцевого значення «Журавлеве».

За 2,5 км на південь від південної околиці с. Уралового в межах Уралівської та Кривоносівської сільських рад Середино-Будського району виявлено ще одну цінну з природоохоронного погляду ділянку, площею близько 200 га. Ця територія лежить серед орних земель на депресивному зниженні правого корінного берега річки Бичихи та частково в її заплаві. Тут є такі типи рослинності: лісова (займає близько 50 % ділянки), лучна (40 %), болотна (7 %), водна та прибережно-водна (3 %).

Значна частка цієї території щільно заросла деревами та кущами незначної висоти: *Betula pendula* Roth, *Salix triandra* L., *Salix pentandra* L., *Salix caprea* L. та *Salix cinerea* L. Також великі площі вкриті *Phragmites australis*, *Oenanthe aquatica*, *Scirpus sylvaticus* L.

У депресивному зниженні є водоймище у стадії активного заростання. З повітряно-водних видів тут ростуть *Phalaroides arundinacea*, *Lysimachia vulgaris*, *Glyceria fluitans*, *Alisma plantago-aquatica* L., *Bidens tripartita* L., *Agrostis stolonifera*, *Calla palustris*, *Eleocharis palustris* (L.) Roem. & Schult., L. З власне водних видів у водоймі представлені *Lemna minor*, *Lemna trisulca*, *Ceratophyllum demersum* L., *Utricularia vulgaris*, *Elodea canadensis*.

На суходолі в понижених місцях та по берегах водойми ростуть *Lysimachia nummularia*, *Ranunculus repens* L., *Deschampsia cespitosa*, *Beckmannia eruciformis* (L.) Host, *Carex elata* All., *Carex acutiformis*, *Lythrum salicaria* L., *Lysimachia vulgaris*, *Eupatoria cannabinum* L., *Ptarmica cartilaginea* (Ledeb. ex Rehb.) Ledeb., *Comarum palustre*.

Частина території вкрита рослинністю з домінуванням *Carex hirta* L. та (чи) *Agrostis temuis* Sibth. Тут також наявні *Achillea millefolium*, *Equisetum arvense*, *Elytrigia repens* (L.) Nevski, *Nardus stricta*, *Hypericum perforatum* L., *Trifolium pratense*.

У зв'язку з тим, що на цій території представлено типові для Полісся Сумської області лісові та водно-болотні природні комплекси, бере початок один зі струмків, який живить малу річку, а також наявні рослини із Переліку видів рослин, тварин і грибів, що підлягають особливій охороні на території Сумської області (*Utricularia vulgaris*, *Calla palustris*), та враховуючи місцеву назву урочища, пропонуємо створити тут ландшафтний заказник місцевого значення «Чемеричне».

Режим проектуваних заказників має передбачати заборону будь-яких меліоративних робіт, унеможлилювати суцільне вирубування лісових комплексів та чагарників, а також порушення ґрунто-

вого покриву. Неприпустимим є випасання худоби ближче ніж за 20–25 м від русел водотоків та берегів інших водойм із навантаженням понад 1 гол./га.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Унаслідок створення трьох запропонованих заказників (двох ботанічних та одного ландшафтного) площа природно-заповідного фонду Сумської області буде збільшена на 460 га. Крім того, це дасть змогу в складі екомережі Поліської частини області чітко виокремити дві ключові території місцевого значення – заказники «Журавлеве» та «Чемеричне», а за рахунок створення заказника «Пигарівський» встановити конкретний природоохоронний режим навколо одного з витоків р. Свиги і сприятиме збереженню рідкісних видів рослин. Усе це, безперечно, позитивно відіб'ється на рівні збереженості екосистем Поліського широтного екокоридору, дасть змогу структурувати його на місцевому рівні та зберегти від подальшої трансформації як унікальні, так і типові для регіону території зі значним видовим та популяційним різноманіттям. Перспективою подальших наукових досліджень є організація на новостворених територіях природно-заповідного фонду моніторингу за станом біорізноманіття, передусім за популяціями рідкісних рослин.

Джерела та література

1. Геоботанічне районування Української РСР / [Т. Л. Андрієнко, Г. І. Білик, Є. М. Брадис та ін.]. – К. : Наук. думка, 1977. – 302 с.
2. Екологічна мережа Новгород-Сіверського Полісся / [С. М. Панченко, Т. Л. Андрієнко, Г. Г. Гаврись, Ю. В. Кузьменко]. – Суми : [б. в.], 2003. – 92 с.
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Розробка програми регіональної екомережі Сумської області (на період до 2015 року)» / за ред. О. М. Смоляр. – К., 2011. – 165 с.
4. Злобин Ю. А. Принципы и методы изучения ценологических популяций растений / Ю. А. Злобин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1989. – 146 с.
5. Злобин Ю. А. Оцінка природно-заповідного фонду Сумської області / Ю. А. Злобин, С. М. Панченко, В. Г. Скляр // Заповідна справа в Україні на межі тисячоліть : матеріали наук. конф. – Канів : [б. в.], 1999. – С. 51–54.
6. Карпенко К. К. Перспективний ландшафтний заказник «Гульбище» в долині Сули на Сумщині / К. К. Карпенко, Ю. Л. Скляр // Вісник СНАУ. Серія : Агрономія і біологія. – 2013. – Вип. 3 (25). – С. 3–6.
7. Коломійчук В. П. Екологічна мережа Запорізької області / В. П. Коломійчук, В. П. Воронка, В. О. Демченко // Заповідна справа в Україні. – 2010. – Т. 16, вип. 1. – С. 10–17.
8. Коржик В. П. Екологічна мережа Буковини / В. П. Коржик // Заповідна справа в Україні. – 2010. – Т. 16, вип. 1. – С. 1–9.
9. Полевая геоботаника : в 4 т. Т. 3. – М. ; Л., 1964. – 530 с.
10. Регіональна екомережа Полтавщини / за заг. ред. О. М. Байрак. – Полтава : Верстка, 2010. – 214 с.
11. Рішення 11-ї сесії Сумської обласної ради шостого скликання «Про заходи щодо підсилення охорони рідкісних та зникаючих видів рослин, тварин та грибів, що підлягають особливій охороні на території Сумської області» (від 18. 11. 2011 р.). – Суми, 2011. – 19 с.
12. Рішення 11-ї сесії Сумської обласної ради шостого скликання «Про зміни в мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду області» (від 18.11.2011 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sorada.gov.ua/dokumenty-oblrady/6-sklykannja/category/67-rishennja-11-sesiji.html>
13. Рішення 23-ї сесії Сумської обласної ради шостого скликання «Про зміни в мережі територій та об'єктів природно-заповідного фонду області» (від 22.02.2013 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sorada.gov.ua/dokumenty-oblrady/6-sklykannja/category/83-23-session.html>
14. Скляр В. Г. Системний підхід до оптимізації охорони природних комплексів / В. Г. Скляр, Ю. Л. Скляр // Укр. ботан. журн. – 2003. – № 4. – С. 388–396.
15. Скляр В. Г. Характеристика лісового урочища «Образ» як перспективної для заповідання території / В. Г. Скляр, Ю. Л. Скляр // Вісник СНАУ. Серія : Агрономія і біологія. – 2011. – Вип. 4 (21). – С. 5–8.
16. Скляр Ю. Л. Прикріплені птолофіти водойм басейну Десни Північного Сходу України: еколого-ценотичні особливості, стан ценопопуляцій, охорона : автореф. дис. ... канд. біол. наук : спец. 03.00.05 «Ботаніка» / Скляр Ю. Л. ; Ін-т ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України. – К., 2007. – 23 с.
17. Скляр Ю. Л. Деякі напрямки розбудови та оптимізації екологічної мережі Сумської області / Ю. Л. Скляр, В. Г. Скляр // Проблеми збереження ландшафтного, ценотичного та видового різноманіття басейну Дніпра. – Суми : [б. в.], 2003. – С. 7–11.
18. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич, Г. О. Пархоменко, О. М. Петренко [та ін.] // Укр. геогр. журн. – 2003. – № 1. – С. 16–20.
19. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. – К. : Глобалконсалтинг, 2009. – 900 с.

20. Черноус О. П. Осередок бореальних видів на півдні Новгород-Сіверського Полісся / О. П. Черноус, Т. Л. Андрієнко // Укр. ботан. журн. – 2004. – № 3. – С. 89–93.
21. Шеляг-Сосонко Ю. Р. Головні риси екомережі України / Ю. Р. Шеляг-Сосонко // Розбудова екомережі України. – К. : Програма розвитку ООН. Проект «Екомережі», 1999. – С. 13–22.

Скляр Юрий, Скляр Виктория. Создание новых территорий природно-заповедного фонда как важная составляющая формирования структурных элементов экосети полесской части Сумской области. Предоставлена информация о трех проектируемых объектах природно-заповедного фонда Полесской части Сумской области: заказниках «Пигаревский», «Журавлевый» и «Чемеричный». Показано, что природные комплексы территорий, которые предлагается включить в состав заказников, имеют важное значение в формировании и охране гидрологической сети этой местности. Здесь представлена растительность, типичная для полесской части Сумской области. В пределах проектируемых заказников растут виды из «Красной книги Украины» (*Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo, *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo), а также те, что являются регионально редкими (*Calla palustris* L., *Utricularia vulgaris* L.). На основе проведенного анализа состояния природных комплексов и биоразнообразия для проектируемых территорий природно-заповедного фонда предложен природоохранный режим, а также определена их значимость и место в составе экосети полесской части Сумской области.

Ключевые слова: природно-заповедный фонд, экосеть, биоразнообразие, охрана экосистем.

Skliar Iurii, Skliar Viktoria. The Creation of New Areas of Nature-reserve Fund as an Important Component of the Formation of the Structural Elements of the Econet Polissya Sumy Region. Provided information on three projected objects of nature reserve fund Poleskaya part of Sumy region: zakazniks "Pigarevsky", "Zhuravlevy" and "Chemerichny". It is shown that natural systems areas proposed for inclusion in the reserves, are important in the formation and protection of the hydrological network of the area. Here is a vegetation typical for the Polesie part of Sumy region. Within the projected reserves are growing species of "Red Book of Ukraine" (*Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soo, *Dactylorhiza incarnata* (L.) Soo), as well as those that are regionally rare (*Calla palustris* L., *Utricularia vulgaris* L.). On the basis of analysis of the state of natural systems and biodiversity to the projected area of nature reserve fund proposed protection regime, as well as determined their significance and place in the econet Polissia Sumy region.

Key words: nature-reserve fund, econet, biodiversity, ecosystem protection.

Стаття надійшла до редколегії
14.04.2014 р.